

ШЫЛЫ

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүн эгелээн

№ 16 (16176) ◇ 2000 чылдың февраль 10, четверг ◇ Ат салган шагы ◇ Садар өрттө 3 рубль 19.30

УЛУ ЧЫЛЫ ЧААГАЙ БОЛЗУН!

ШАГААНЫ КЫЗЫЛ ХООРАЙГА ДЕМДЕГЛЕП ЭРТТИРГЕНИ

ШАГАА ХУНУ февраль 6-ның даң бажында чаа үнүп келир Улу чылыга алгап-йөрөп, саң салыр черге эртенгиңи 5 шақтан үжөн минута ажып турда чедип келдим. Долгандыр ээн, караңгы; солагай талазында дош чооргангы удул чыдар Каа-Хем, оң талазында шыпшың кара арыг. Дээрде сылдыстарның чидиг чыры аажок-даа болза, черде чыры аажок. Сактырымга, Улу хайыракан бодунуң чылының бири хүнүгө аажок өөрүп, кижилерге болгаш өске-даа дирги амтаннарга чылыгы хайырап турган ышкаш болду.

ЧУРУКТАРДА: Шагаа байырларының үезинде.

Хамык улусту мурнаан боор деп бодал чоруп олурган бодум ында шагда-ла чедип келген 3 херэжэн хамны — Ай-Чурек Шинжековна Оюну, Нина Васильевна Довууну, Лариса Михайловна Доржуну көрүп кааш, эпиксунуа бердим. Олардан өске кижиде чок, үжелээ аш-чемил делгеп, сан салырынга керек чүүлдерни белеткеп турлар. Саң салырының алыс ужуру, чаа үнүп келир Улу чылында чер, суг ээлериң чөмгериң, оларны кижилерге аай-бачат халдатпас кылдыр омакшылар дээрзин Ай-Чурек Шинжековна менээ тайылбырлаа. Ыа аразында Тыва телевидение, радио комитетинин даргазы Р. В. Тас-оол өвүнү ашта, бичиң огу-биле, режиссер О. Д. Дамба-Хуурак — олар машиналыг халдыр келдилер. Чаа чыл таварыш бот-боттарыңа байыр чедирип, нолукшупкаш, одаг кысып эгеледиңс. Шагаа бодунуң болгаш ыңдыг бе, аңа турган эр, херэжэн кижилериң кашагыңа аажок болду. Кургаг ышты эңдер өвоаалап тургаш, шаандагы өвоар чыштарыңа ышкыш, халчок улуг одагың кысып алдыңс. Ооң чанбыжы бени дыка бедип турду. Оюна "Дунгур" ниитилелиңни даргазы С. И. Качыр-оол баштаан 3 эр хам болгаш Кызыл хоорайның чурттакчылары уурук-суурук кээп эгеледи.

Хамык улусту мурнаан боор деп бодал чоруп олурган бодум ында шагда-ла чедип келген 3 херэжэн хамны — Ай-Чурек Шинжековна Оюну, Нина Васильевна Довууну, Лариса Михайловна Доржуну көрүп кааш, эпиксунуа бердим. Олардан өске кижиде чок, үжелээ аш-чемил делгеп, сан салырынга керек чүүлдерни белеткеп турлар. Саң салырының алыс ужуру, чаа үнүп келир Улу чылында чер, суг ээлериң чөмгериң, оларны кижилерге аай-бачат халдатпас кылдыр омакшылар дээрзин Ай-Чурек Шинжековна менээ тайылбырлаа. Ыа аразында Тыва телевидение, радио комитетинин даргазы Р. В. Тас-оол өвүнү ашта, бичиң огу-биле, режиссер О. Д. Дамба-Хуурак — олар машиналыг халдыр келдилер. Чаа чыл таварыш бот-боттарыңа байыр чедирип, нолукшупкаш, одаг кысып эгеледиңс. Шагаа бодунуң болгаш ыңдыг бе, аңа турган эр, херэжэн кижилериң кашагыңа аажок болду. Кургаг ышты эңдер өвоаалап тургаш, шаандагы өвоар чыштарыңа ышкыш, халчок улуг одагың кысып алдыңс. Ооң чанбыжы бени дыка бедип турду. Оюна "Дунгур" ниитилелиңни даргазы С. И. Качыр-оол баштаан 3 эр хам болгаш Кызыл хоорайның чурттакчылары уурук-суурук кээп эгеледи.

Чуруктарда: Шагаа байырларының үезинде. Оюнар конкурузу февраль 4-те училешке болуп эрткен. Конкурса шупту 4 команда киришкен, бир команда-ла 4 кижик. Команда айы-биле училешкениң 1-ден 4-кү курс сургуулдары узун-тынныш, дүргөн чугаа (боттары чогаалар, хендире сый шаңгар, тедек, тывызык, тыва хеп көргүзүү дээр, өске-даа тыва оюнарго мөөрүйлериңни ырганыштарыңа бергеп. Музейниң чырымдыкшы кылдыр анык ажалдакчылар Олга Монгуштуң, Мария Сөгвиги-оолдун удуртуугазы биле тыва чонун эт-херекселдерин, оюнуарың тавыштыр сорулга-биле көжер делегени база организастааны солун болган. Ылаңгы республиканың үнү чүк уруглар школаның өөреникчилери Шагаа бодунуң музей ажалдакчыларың тайылбырлыг көжер делгезин улуг соувургал-биле хүлээп алганар. Шах мындыг көжүп чоруур делгезин тайылбыр ажалдарың уаа-дараа организастааның школаның башкылар коллективни база бир чаа чүк кылдыр овзалап демделгезин.

Эртенгиңи 6 шақка чедип саң салырыңа хамык белеткелдер доозулган. Ыа ол аразында Ай-Чурек хам хүн үер чүккө көрүңеш-ле, туң этсип каап турар болду. Таптыг-ла б шақ турда, одага Тыва Республиканың Президентизиниң Ш. Д. Ооржак, Культура яамызының сайды Ч. Ч. Д. Ондар моорлап келдилер. Шериг-оол Дивизионич хамнар ниитилелиңни даргазы С. И. Качыр-оол-биле чолукшуп медилешкеш, чаа үнүп олурар Улу чылы-биле чылганнарга байыр чедирди. Саң салышкыны эгеледи. Ээир чүглериң-биле каастаан бертерин болгаш өске-даа дериг-херексизден кеткен 3 херэжэн болгаш 4 эр хамнар одагың долгандыр алганар, хамнап эгеледи. Оон-биле чергелештир дызырадып кыкан он-он чараш отчугаштар хемни дургаар чырыткалааның, байыр чедиргишкениң, көк, ногаан, сарыг, кызыл отчугаштары дээрже чыңналдыр кыя бердилер. Каа-Хем ол чарында дагга "ШАГАА-2000" деп дызырадып кыяратчылардан тургустунган бичик база чырып берди. Чеди хам дунгурлук хам, одаг долгандыр хамнаарга, дүвүрениңи кончук болду. Олар аш-чемини дээржиниң йөрөп чалбараш-ла, отче каап турдулар. Дунгур хам,

алганган кол хам С. И. Качыр-оолдун: Улу чылы чаагай болзун. Улуг өрттү сүзүк болзун. Улуг дүжүт бээр-ле болзун. Урут-дарыг омак болзун. Чаа үңгөн чаагай чылда Чаа-чабак ыңай турзун. Ажы-тодлер калык болуп, Арат чонум тайбын турзун — дээр чалбарыгы кулактарыма даянлып кээп турду. Оон ыңай чалбарыгы хей дүңгүр дажында даянлал-бас болду. Чер, суг ээлериң, отту "чөмгериң", чаа Улу чылы болгаш чонун, черин алгап-йөрөп доозупкаш, хамнар чылганнарга аш-чөм үлөп эгеледи. Кижик бодунуң хайыңдырган эфет, быжырган далган, кофдалган, печенье-лер ыяп келир, мырыңай тодул ап болур болду. Оон-биле Шоганың соң салыр озуалыңны бериң көзү доозулду.

оюнар конкурузу февраль 4-те училешке болуп эрткен. Конкурса шупту 4 команда киришкен, бир команда-ла 4 кижик. Команда айы-биле училешкениң 1-ден 4-кү курс сургуулдары узун-тынныш, дүргөн чугаа (боттары чогаалар, хендире сый шаңгар, тедек, тывызык, тыва хеп көргүзүү дээр, өске-даа тыва оюнарго мөөрүйлериңни ырганыштарыңа бергеп. Музейниң чырымдыкшы кылдыр анык ажалдакчылар Олга Монгуштуң, Мария Сөгвиги-оолдун удуртуугазы биле тыва чонун эт-херекселдерин, оюнуарың тавыштыр сорулга-биле көжер делегени база организастааны солун болган. Ылаңгы республиканың үнү чүк уруглар школаның өөреникчилери Шагаа бодунуң музей ажалдакчыларың тайылбырлыг көжер делгезин улуг соувургал-биле хүлээп алганар. Шах мындыг көжүп чоруур делгезин тайылбыр ажалдарың уаа-дараа организастааның школаның башкылар коллективни база бир чаа чүк кылдыр овзалап демделгезин.

Улуг назынгыларны-даа, чыштың-даа өөрүшкү-ман-ийлыг аажок: урурлар динг төвөгө, атка олурупкаш, ибөлүгөшкө ыңай-бээр чортул, чурука тырттырып, амырал-ла турдулар. Оон-биле нады уран, чараш аялгалар кайы ыракче ужутул, байыр-ладың оюн-тоглаазы улам дендеп, ыры-шүлүк улам-на чаңылаңып турду.

Кызылдың уран чүүл үчилишениң студентлериң болгаш башкыларыңың аразында Шагаа байырларыңга турускаатка байыр чедире бир

Кызылдың уран чүүл үчилишениң студентлериң болгаш башкыларыңың аразында Шагаа байырларыңга турускаатка байыр чедире бир

РОССИЯНЫН БУДДИСТЕРИНГЕ ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ БОДАРАЗЫН

Буруңгу шагдан бээр Ай календарың эзуугаар Чаа чылың келири болгаш Ак айың үери сарыг шаңгы сагычтарыңың эң хүндүтүг байырлардың бирээзи бооп келген.

Чаңчыл апарган Ак ай сарыг шаңгы сагычтарыңа өөрүшкүң болгаш чаагай сеткилдир чедирип кээр, оларны бажыңнары аалчыларга кезезде амык турар. Кудумчуларга байырлардың чидиг көстүг одаларың кысыптарга, айыл-халап, аарыг-аржык, кара сарыг өрттенип каар. Сарыг шаңгыңың бо болгаш өске-даа чаңчылдыр Чаа Россияның амыдыралыңга катп эгиткен.

Делегейниң эң улуг шаңгыларыңың бирээзи — буддизмның өөредии чонуну Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. ПУТИН. 2000 чылдың февраль 6.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Улу чылың Шагаа байырларың таварыштыр Тываның бүтү чонунга байыр чедирген телеграммалар ТР-ниң Президентизиниң адына кээп турар. Байыр чедиргениңер болза:

Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин.

Сайыт А. Блохунун Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар В. Путин.

"Ак Демир Улу чылың болгаш чаңчы алгаран Сагаалган байырларды таварыштыр Силерге болгаш Тываның бүтү чонунга чуректин ханыңдан байыр чедирдим. Ак Улу чылы болза Чөөн чүктүң чыл санаашкыңың эзуугаар улам ыңайтып хоңжудуңуң ооруң тодарадыр, чаа буруңгарлаашкыңнарың ооруң айтыр, Силерге болгаш республиканың чонунга мерген улап, бижык тура-сорук чылар болзун. Ындыг шынар бисе бөгүн каңгыңыңдан-даа артык чугаа."

Улу чылыңың Христиан-стоңун 2000 чылы-биле каңсырашканы дээрже азы-буру хоңжудуңуң болгаш культуларарыңың кады ходелешкениңиң үегери-дир. Чырытылгың байырал Россияның чоннарыңың найырдыңың база кады амыдырагызың көвүдөдир болзун!"

Культура болгаш уран чүүл

"ЭРТИП ТУРАП ЧҮС ЧЫЛЫҢ ӨНЕРИ"

Тываның В. Көк-оол аттыг хоңжум-шия театрының артисттери эртен даштарың хүнде "Эртип турар XX чүс чылдың өнери" деп солун концертти кызылчыларга баралдаткан. КХ чүс чылды дургузуда культура болгаш уран чүүл, кино амыдыралыңда онзагай болушкуннары шуптузун хаара тударың артисттер кызыткан. Оларның ук сорулгазы бүткен дээрзин көрүкчүлериң даяматтыг адыш часкашкыңа белеткен. Ылаңгы хат-салгың дег канкааны артисттер ойнап турда, зал чиршон дүжүп, деминиң-биле адыш часкап, магадаан. Шия артисттери — Тываның алдарлыг артисттери Належда Насыл, Галина Мунзук, аныктар Алай-Хаак Ховалыг, Саяна Оюн олар театрың ову-хевирин көрүзүп, таңыладылар. Бистин ыражыларыңың Стас Ирел, Сергей Ондар, Эзир-оол Монгуш база Олег Сат ол кезе көрүкчүлериң база катп таалтыт. Ылаңгы анык артист Олег Сат бо улада овзаланып, оон талантың хүндүн хувче өзүп ораны бадтайканы өөрүңүч. Концертти чогаалып тургускан режиссер ТР-ниң алдарлыг артизи Алексей Ооржак. Хореография режиссеру — Орлан Монгуш.

ФИНАНЦИЯГА ЧЕТКЕН КЕЛГЕН

Тыва Республиканың алдарлыг артисттери Анзат Куулар биле Алексей Кара-оол Фияляндияге ажил-агыыйжы сургакчылаашкыңдан эрип келгенер. Олар финя театр болгаш кино артисттери-биле учурашып, арга-дуржулга солушпушаан, тыва дылче мултифильмнер очулганыңы кылырыга киришкенер.

СИЕНАДА ТИТОВ САҢЧАТ

Февраль 4-5-те Тываның Күрүне филармониязыңа Шагаа бодунуң чонунга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Титов Саңчат концертти көрүскен. Чоокта сценаже үнмөз артист Шагаа бодунуңда кызылчыларга эзулду улуг белетки кылган. Ынак артизиң тааланың үнүң катал-катал диннап, сценаже улай-улай чалал, көрүкчүлөр мага ханы даштанганар.

ЧЕРИҢГЕ

ЫЛАҢГЫШ

Февраль 3-те С. Пюрбия аттыг Улусту чогаалдыг бажыңыңа Россияның болгаш Тываның Культураыңың ажалдыг ажалдакчысы Кемеш Батынның "Чериге ылаңгыш" деп чогаалдык кезежи болуп эрткен. Ат-суралгы композитор, ыраажы ол кезе чогуу-га хей-ле чараш ырларың баралган, солуг сагышкыңнары кылган. Радио, телевидениеден дылган, көрүп чачыңың бар чоран көрүкчүлере Батай Монгуш чыла бөрүчүг белетки кылды, Шагаа байырларың бодунуңда чаа-чаа ырларың концерти баралтааны утулдурбас сагышкың болуп артары чугаажык.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Салгышакка

МАЛ ООРУ-ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

Жамык ужура хойлуда бе?

"Харалаан, бистер, тывалар компьютерлер болгаш самолёттар чып, бүдүрө албас-тыр бис. Октаргай делгеминче багай уждур-дыр бис. Чаңгыс-ла кылып билдир чүвөвис — мал-маган өстүрөри"—деп, "Малчын кодексинин" автору, РФ-тин Дээди судунун чанында Суд департаментинин Тывада эргелелинин начальнигы Вячеслав Даржааның бо сөөлгү үедө шынаында ла турар чүлү миндыг. Тываның экономиказының кол утланышкыны мал ажылы болур ужурул деп, ол санат турар. Ону сайзырадып хөгжүдөргө эң кол доктар-моондак болуп турар чүлү—мал оору.

БИСТИН амдыралы-выстың бо чидиг айттырыңгы дугайында билбес кижик чок. Тываның бодуу иштинде-даа, кызыгаарында-даа хамаанч оорлашып-ла турар. Мал оорууну сан-чургайын көөр болза, ол чыл келген тумдун өзүп орап: 1999 чылда 1202 баш оорлаттыңан, оң ирзууда чыл-биле дөңнээр, өзүлдө 25 хуу. Чүге ындыгы? Мал оорууну болуп турар кол чылдаганы база билдиргил: социал-экономика кризис. Ажил чок улус көвүдөн, акаш-тегерик чок, амдыраар арга херек. Амдырал-чурттагы ядараан тумдун, кижилерин мезү-шырны база хоозурап, чүгө бодууну-на олчаажың хандырып алдырды, төрөл-дөгүлдү бээни оорлаарына белеп апарган. Арыв-чүрү, мезү-бүдүш талаан-биле оор кижиниң иштик тормау тунтастан, "ычпал болбас!" деп иштик үзү шымыраның келбестээ, коргар-сестир, мыдар-човаар сеткал ажитталып чоруй берган.

Мал-маган тумдун, ояк-делик черлерге олурары бээни коргунууг апаргыч. Январь 21-же дүдөдө Баян-Колдун Устуу-Хорбус-Даш деп черге Д. Ооржак-тын кыштагына уруу, күдээ-эс ховуу чыдыра, ийи машинаның болук үптөкчелер ийи малчынның фонтарына карактарың чыдырып-тадынып, коротка-дең-дөөнү күжүрдериң хулээш, подвалче кияр октапканнар. Оон оларның 14 ын өзөс-ла кайтамызга онза дөңнээр-биле соп апарганнар. Өршээ-бурган, коргунчуу, ычча малды ааладыр-чиндеп ийи-ле шак иштинде канчпал хол көдүрүп, соп дөңнөткөн оорлар боор? Ана кижиниң ырмазы сымл, угааны чаштап, чүрээ турупка дег. Кандыг-ла өй-кызыгар, өршээ-чаял чок, ыдык-сагынзың деп чүвө-даа сагышка кирбээ. Каржы-дөңнөң бужар коргунууг оорлашканың тывалар мычар кылган-дыр. Мычпал турда, ам черле чүвү кылыр? Таанда мындыг коргун-чүт, чуттун оор чоруктары болдурбас дөң, чон чүвү канчалза өңкүл?

Мал бот-боттарысты курулду оорлашып-ла, өскөлдө камгалаан билбес-даа, шыдаас-даа болурууска, моолдар тываларың баа-чыктап, оорлаарында эрткеш, ам-ам өк-боо бээни аныч турар апарган-дыр. Милция ажылдакчылары мал ээлериң боттарың

биле чүткүдерин эскербес аргажок. Мал оорларын тумдун алгаш, болганчок-ла хол үжүгө үндүрүптөр, оон оорлар аразында ык дугурушкаш, өчүктөрүн таарыштырып, хамак херекти будап, билгеп дээш, канчпал-даа турар. Келбестээ агартыңган, сүдөң кургар үнүп чоруй баар. Кызыл кожуунуң иштик херектер килдинизге акымын биле ийи аът оорлаш, баажыңга соп алган черинге туттурган бир оол-биле чугаалаштым. Меңээ ол оор херекти чааскаан кылган мен, акым баажыга турган дээш. Ииң дөңнөң-дөңнөң ол шын өчүп тургаш, ам өчүпү өскертпегелээң ынды. Бөлү-биле кылдыңган херектин кеземчең аар, чааскаан болурга, чинк деп оон бааж шак ынчалдыр "ажылдап" өгелээң ол-дур.

Россия демократчыр аайын тыппайн, кижиниң эргелери көчүд деп алгаш, хойлуларында үлдүдүкчилерниң баажың суйбаар чыгың байдалды тургузуу каан. Россия Конституция-зыңың 51 чүдүдө "кыма-да бодууга удур, ашаанга азы кайагың болгаш чок кижилеринге удур херечиле болбас" деп кааның езугаар ооржу "бодууга удур өчүвөс мен" дээш, шыгарт олурдуур бааза бар. Истелге изолаторуңга кирген соонда, ол болун камгалаар талаан-биле шуут "профессор" апарган болур, ук изолатор агартыңгың үвериниң езугула-ла "школа-ла". Ычпал келрге, "оор сен сен" деп чүдү шынадыр кеш дакпыр берге. Прокуратура, суд чамдык чамдыкта ооржуңуң "камгалакчызы" хевирлп апарган халчып турар. Бир чамдыкта коргана кижик бодуурулуг апаш чыгың угланышкың көстүп келгилээң. Эскээр чугаалаарга, Россия хойлуудулгазы езу барым-даалаан болгаш дыма хөйүдө амдыралчы байдалдарга үндөштөңнөң болуп турар-дыр.

У-шаның өскөрлөгөң биле улус ам херечи болурунда коргар, удур херечилээң кижиниң талааның өш-өңнөң харай бээр-риден сестир апарган. Суурларда кымның оорла-нып турарын, азы кымга карап болурун улус кол тургулайында билр боор чүвө, ынчалза-даа кым кым-биле-даа холбайжык-азас болгаш чажыгар, ытпап бербес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ооржуларга калаам ак оруку боттары-выс-ла ажылды берип турар улус-тур бис ийи. Кым чүвү-даа канчпал шыдаас деп чүвени оорлар көрүп алгаш, баажың эттөңнөң амдажып турары бо. Ам мырыңай ажы-биле үптөкчелээң.

Ычпал чачыла мал оорла-рың Вячеслав Даржа өлүрүкчүлөң бээни дөң деп санап турар. Чүгө

дөңгө олар улустун мал азырап өстүрө бүзүрелин чидирп, "өлдүрүп" турар. Оон чылдаганы-биле элдериң хөй тывалар Кызылче дивырыжып, дачаларда чурттап, борбак каанактарың Кызылдың Каа-Хем суурунга улаштыр эккеп тургузуп алгашан. Ам ында Каа-Хем суур-биле дөң база бир улус суур турупкан. Хоорай школаларында ажы-тел сымтастан, көжүп келген улус маага келгеш, кандыг ажыл-агыйын кылдырыл? Эрткен чазын Президентиниң эдерип чораш дыңнаарыңга, Каа-Хем суурда мал-маган оору эңдерилген болду. Оон мурунда анаа мал оору барык турбааның, ам көшкөң улус эңдерилрге, оор база оон-биле дөңгө көвүдөннү суур чажырычызы Т. А. Савакова чугаалап олурган чүвө. Дыма хөй тывалар хоорай иштинде арны-баажы хампышпал, арагалап кылаштыжып чоруйр. Бо кижилер өскөңнөң черлеринге мал-маганың азырап, өстүрүп, арга агары тынып, оран-чуртувун онза чаражың магадап, хостуг-шөлөөң бай-шырак чурттап чораян болза. Езулуг дөң бээр болза, боттанып болур күзел-дир ийи.

МОНУ МЫНЧААР кылып болурувуң аргазы бар деп Вячеслав Даржа бээрредиг. Оон боданы-биле алырга, хамак чүвениң дөңгө эрге-хойлуу баазында. Чажык кылдыр ол Германияны алгаш чугаалады. Чаңгыс чурт, чүгө Барын болгаш Чөөн деп агылган турган. Ола немештер, ола-ла агаар-болдус, хөгжүлдө-сайзырал-дың старттары дөңгө турган. Ылгалды болган чүвениң — чүгө эрге-хойлу-жулгалың. Бирээнде — эки ажилдар кижиге эки чурттаар аргаларың берген хойлулар хулээң алдыңган, өскөңдө — езу барым-даалаан хойлулар. Түвениң кылды болганың билр бис.

ЧЕРЛЕ ЫНЧАШ мыч-чпал келрге, малчын кижиге шуут-ла агы, тускай, онзагай хойлуу херек дээрин билдиргил-дир. Ынчагаш ола-ла "Малчынның кодексин" азы хойлузу уезиң келген, харын-даа озалдап турар дээрин баа ылдөң. Ол телевидели чонга таныштарың-биле

Мал оору-биле демиселдиң агы бо аргалар көңгү дээштиң өсө. Оорун канчаар чавырдырарың рецентилери чок-даа болза, дээштиң аргалары тывары чутула. Бир эң кол арга — кижик бургу молды болуру. Мал-маган өстүрүп олурар кижик хүндүкөлдү болгаш камгалады хандырып бээр. Мал ажылы сайзыродырга, оон-биле чөргөшпир чөргөшү (мал чок хөргөк болуру), болбоозорылга үлөтүрү сайзырап келр. Ша-ла ынчалдыр бүгү Тываның хөгжүлдөң көдүрүл, экономика хайрмалсаар калбарар апар. Тываның экономиказы кедүрүп келирге, нини социал-экономика байдат эжикир, оорланырыңа чылдаганың чидер. Ындыг үлөр удаас келири дээш шуптузугаң дөң-жиривисти байдал негеп турар-дыр.

Н.С.Сажда ЭРТЕП.

"Төгериң стол"

ЧАНГЫС ААЙ ҮНДҮРҮГ

Чаа орустарың болгаш тываларың аажок хөй хамак-ла капиталы 80 чылдарың эде тургустунушкунуң өзгөңдө чылгып эгелээң. Ынчан кургуң "кооператив ажыл-чорудулгазың дугайында" Хоойлу-биле хамаастырга чүгө ажалдаар арганы эвес, акшаны ажалдап алып арганы берген. Бистин ада-чуртууларыстың "ычкы", "багай боор", "чара шөс" деп совет комплексилер-биле түвөксийнээң, ону тоовсаң, кезээ "дүрүм чок оюнуң" тытпып келгениң эптиг ажылгаан. Элээн үө эртендө, күрүнө онгарып келген болгаш даразында чылдарың дургузунда хуу капиталды негелдө-байдалдарың таарыштып турар чаа хойлуларың болгаш актыларың "даг кырың" үндүрүп туруп берген.

Ол-ла бүгү хойлуу чогаалгазың кол-ла принциви болза, "Үлөжир-ле, хуваажыр-ла!" дээни болур. Эрткен чылдың дургузунда бис садыг-саарылгадан үндүрүпү сарыкылыг-ла хулээң алган бис, ам кээп үндүрүг доктардыкчылары база бир чөң чүдүлдү — "Ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге дөң онастыңан тывышка (орулга) чаңгыс аай үндүрүг дугайында" Федералдыг Хоойлуну 1998 чылдың июль 31-де биске хайрылардыр. Тыва Республикасың ша-ла ындыг хойлузуңуң телевидели республиканың үндүрүг инспекциязы тургускан. Чоак ол документин хулээң алгаш, Дээди Хуралдың бюджет комитетин кийрген. Хоойлу дыка нармы: ол хойлуңуң теле-видели үндүрүгчүлөр парламентарилерге кийргеш, сөөлүндө оон ойталсаң, ам кээп хойлуңуң үшкү телевидели-тайлыбырын саналдап экөңдөлөр. Ук хойлуу Россияның өске девискерлеринде ажилдай берген болганда, оларны эскерип саналдарың өөренип көргөңи чугаажок болбайн аан.

Үндүрүг албаныңың мындыг эргелечки саналыңга сайгарлыкчыларың талааның чаңгыс аай эвес хулээң көрүп турарыңда документини Дээди Хуралдың сөзсөңизинга чугаалаарың-биле кийрериң мурунда онза сонургалдыг бүгү-ле талаларың киржилгө-биле бо айтырыг талаан-биле Парламентке "Төгериң столд" эрттирген.

Республиканың үндүрүг инспекциязың начальнигиниң оралакчызы Ирина Ли сөс алгаш, чаңгыс аай үндүрүгү Россияны 64 девискеринде доктаагаш, ону ажылгап эгелээниң чылганаарга дынактан. Ол арга шупту улуска эптиг, ол талаан-биле ажилдап турар улус ону ажылаар-ла дээр апарган. Бодуңуң ажыл-чорудулганың чылды-на каражы деп чарлап, дынадып турарлар бээни бюджетче үндүрүгүң төлөп эгелээрлер. Ынчаарга бисте чартык буурашыңга таварышканнар республикада 70 хуу. үндүрүгчүлөрүң чаа системаны ажылап эгелээң соонда үндүрүгүң санаарга, оларны орулгалдыг болуруң баазаның база коэффициентиниң куудулап азы бедип турары өөренип көөр апар.

Үндүрүг оонаарга, сайгарлыкчың орулганыңа херек кырында салдарың болур бүгү-ле фактыларың: ажилдың сезоңуң, ээлчээң, каа ажилдарың, харын мырыңай хөй-ныти транспортун баар, доктар черлериниң ырак-чоогун болгаш өске-даа чүдүлдерин барым-даалаар апар. Ук үндүрүгүң бюджетче кым-на хөйү кирип төлөп келген болур, ол чорук чаа үндүрүг төлээрине чингелдеп болур деп үндүрүг оонакчылары санап апар. Ынчагаш ам үндүрүг төлөри улуска эптиг апар. Чаңгыс аай үндүрүг ам олчаажың үндүрүгү, садыг-саарылгадан, өчү-хөргөгтен үндүрүгү, бюджеттен дашкар фондларды шылчир акшаларың чаңгыс аай кылдыр мөңөңп каттыштырып турар болганда, ам ону ай санаыда авас кылдыр төлээр, а сайгарлыкчың күзел-биле квартал азы бир чыл бурвугар-даа төлөп каап болур. Бо таварылында төлөрүң 11 хуу чедир куудулады болур. Ынчан казначеяствоже кирип турар ачка-хөргөгилерин мынчаар хуваар: республика бюджетинге 50 хуузу артар, а 25 хуузу муниципалитет бюджеттеринге кирер. Үндүрүгүн кирер ачка-хөргөгилериниң мындыг схемазыңа муниципалитет тургузуларын төлөөри шуут удур болганнар. Кызыл хоорай чажырганың саяк хөй килдинизин эргелекчи Надежда Чымбаны чугаазы-биле алырга, бир-тээ чаңгыс аай үндүрүг муниципалитет тургузуларың хавырп турары олчаажың үндүрүпүң база солур болганда, хоорайларың болгаш кожуунарың үдүү 50 хуудан эвээш эвөс болур, а 25 хуузу харын республика артар ужурул. Ша-мындыг боллады сайгарлыкчылар эвилелиң дарагың бирээзи Любовь Бетекина биле Бив-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралың дарагы Михайл Исусова дөңкөң. Исусова болуңуң чугаазыңа сөөлгү ийи чылда бисте байдалды-чылдыганы үндүрүгү республика дөңгөңдө чаа тырттып алып боллады шуугучулээң, ынчангаш харын үндүрүгүң барык 75 хуузу муниципалитеттерге артырып деп саналды үндүргөн. Тыва Республиканың саяк хөй сайдының оралакчызы Нина Салчак мындыг таварылыңда бо түгө кожууңга азы хоорайга дотация фондуну база кызырлыр апар дээрзин дынадырга, трансфертерге болаарга чаңгыс аай үндүрүг—ол дөңгө хуу бурду кийрп турар арга ашка-дыр деп та-ылдыларга, Чымба биле Исусов ол дораан чөпшээрешкенер.

Үндүрүгчүлөр сайгарлыкчыларга хамаарыштыр кушту болур, оларны 78 хуузу амдызында күрүгө сая-хөө талаан-биле кандыг-ла хамаарылыңа чок болуп турар болгай. Хоойлу-биле дүштүр олар ам чылдың-биле ажыл-биле 5 муң рубльды төлээр апар, ынчангаш бюджет каттышкаш, 2 млн. чедир орулганы ап болур апар. Булчылза-даа ашка-хөргөгн чырыңга хөлдү эрттир сундуккаш, орулганың чаңгыс-ла дөң салгылары болуп турар кудум чок коммерсантыларың санда-дыр игри бис бе—деп, Григорий Ширини айткан. Г. Ширин оон аңгыда, буртүктөңи дээш Хакасия чүгө 12 муң рубль тырттып турда, бистин Тыва 134 муң рубль чедип турар болганда, коммерсантлар Абаканга барып буртүктөң алгаш, Тывага кээп садыгларың база бар бооп турарың чугаалаан.

Амгы үедө Россияның Күрүнө Думазында сайгарлыкчылардан үндүрүг акшаның тырттарың бараан садып-саарың черинге хойлуу езугаар быжылгаарың арганың чугаалажып көрүп турарын Ирина Ли дынактан.

Сайгарлыкчыларың баазың орулганың канчаар санаарың аайтырың долгандыр аажок чидиг маргылаа калбарган: кол үнелел барымда чүл — садыгың шөүлө бе? Мындыг таварылыңга лоточниктериң каныраал, ажилдап турарларны саны бе азы касса аппараттарыңың саны бе? Ша-ло бүгү күргүзүлгө боттарыңың чөптөсти база бар. Орулганы санаарга, ажылгап ээлээр турар чериниң санадан хамааржыр деп үндүрүг инспекциязың санаан. "Төгериң столд" киржикчилериниң болды-биле алырга, ол массалаг кызырлышкың хоорай чажырганың саяк хөй килдинизин эргелекчи Надежда Чымбаны чугаазы-биле алырга, бир-тээ чаңгыс аай үндүрүг муниципалитет тургузуларың хавырп турары олчаажың үндүрүпүң база солур болганда, хоорайларың болгаш кожуунарың үдүү 50 хуудан эвээш эвөс болур, а 25 хуузу харын республика артар ужурул. Ша-мындыг боллады сайгарлыкчылар эвилелиң дарагың бирээзи Любовь Бетекина биле Бив-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралың дарагы Михайл Исусова дөңкөң. Исусова болуңуң чугаазыңа сөөлгү ийи чылда бисте байдалды-чылдыганы үндүрүгү республика дөңгөңдө чаа тырттып алып боллады шуугучулээң, ынчангаш харын үндүрүгүң барык 75 хуузу муниципалитеттерге артырып деп саналды үндүргөн. Тыва Республиканың саяк хөй сайдының оралакчызы Нина Салчак мындыг таварылыңда бо түгө кожууңга азы хоорайга дотация фондуну база кызырлыр апар дээрзин дынадырга, трансфертерге болаарга чаңгыс аай үндүрүг—ол дөңгө хуу бурду кийрп турар арга ашка-дыр деп та-ылдыларга, Чымба биле Исусов ол дораан чөпшээрешкенер.

Үндүрүгчүлөр сайгарлыкчыларга хамаарыштыр кушту болур, оларны 78 хуузу амдызында күрүгө сая-хөө талаан-биле кандыг-ла хамаарылыңа чок болуп турар болгай. Хоойлу-биле дүштүр олар ам чылдың-биле ажыл-биле 5 муң рубльды төлээр апар, ынчангаш бюджет каттышкаш, 2 млн. чедир орулганы ап болур апар. Булчылза-даа ашка-хөргөгн чырыңга хөлдү эрттир сундуккаш, орулганың чаңгыс-ла дөң салгылары болуп турар кудум чок коммерсантыларың санда-дыр игри бис бе—деп, Григорий Ширини айткан. Г. Ширин оон аңгыда, буртүктөңи дээш Хакасия чүгө 12 муң рубль тырттып турда, бистин Тыва 134 муң рубль чедип турар болганда, коммерсантлар Абаканга барып буртүктөң алгаш, Тывага кээп садыгларың база бар бооп турарың чугаалаан.

КАЙЫЗЫНЫҢ-ДАА ӨЗҮ КАРА

Россия Федерациязының Федералдыг аймак чок чорук албаның Тыва Республикада эргелелиң массалаг информациянык чөптөктери-биле харылаа тумдар бөлүмүң "Шын" солунуң редакциязыңа ды-нактаның езугаар алырга, россия-моол күрүне кызы-гарыңың түвө үчөкстарында байдат сажок нармы-дан бооп турар.

До чылды январь 12-ден 13-чө дүңөңдө Тыва Республиканың бөлүк 5 хамаат-тызы Моолдун кызыгарың үрөп киргеш, мал оорлар сорулга-биле моол малчы Дажыа Ламжаваның кодамыче кылган. Малчы-ның кыштаа күрүне кызыгарыңдан 5 хире километрге ыраак турган. Малчы өске кижилериниң сүрүп эгелээ-ни ол эскерип кааш, коргунуры-биле боозуң дээрже утгай алдыпкан. Харызыңа үптөкчелер удур бооп эгелээ. Олар өтө коошчулуп келгеш, ажык эжиң өттүр Д. Ламжаваны, оон кадайы Намдаг Рагчинни өлүр боолааш, оларның огу Дажыа Монбаярны аары-биле ба-дылганнар. Малдың ээле-

оттуртувган болгаш истелге чоруп турар. Устүдө адатынган кызыгар үрөкчилери, шупту, Эриң кожуунуң уруу Нарын суурга төртүң-ген болгаш аңаа чурттап турганнар.

Январь 21-де россия-моол кызыгарың 176 дугаар-лык демдээниң чоугунга Моолдун хамаатыларың болгаш аңаа рейд кылып чораш Тыва Республиканы ИХЯ-ның ажилдакчылары-ның аразына чөптөктер үскулдөйишкени болган. Ол хуу 12 шактын 30 минута ажып турда, устүдө адатынган демкетин чоугунга Тываның девискериниң 800 метр халызыңа Моолдан өттөңгө эртпип келген мал-маганың шагдаа ажилдакчылары эжерип каан. Ол малды аразыңа эртен чы-лын декабрь 29-та Моолче оорлап апарган 2 инек, 3 бызааның чораның мил-ция ажилдакчылары-биле кадды турган малчын А. С. Донгак ырагтан танып каан

АКСУ деп автоматтан бол-гаш шөптөстөрдөн өрү боо-лап тургал, харылааннар. Айттыг кижилер боттары-ның девискеринче ырай бергеш, элээн болганда мырыңай 30 кижик апарган эеп келгеш, бистин ажилдакчы-ларысыңе халдап эгелээ-нер. Атыламышкың бир шак үрүлчүлээң. Тыва милиция ажилдакчыларыңды кым-даа когарала таварыш-паан. Кодам мал ол хевээр Моолче кире берген.

Январь 26-ла 3 шакта тыва-моол кызыгарың 209 демдээңден 450 метр черге (ол черден Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик сууру 35 кило-метр ырак) душ болган чору-малдар УАЗ-469 маркалыг, Х153 АЕ 17 РУС күрүнө ду-дакчыларыңа турганы таваржы бергенер. Кызы-гардан 20 метр, автомаши-надан 430 метр черге патрон ооктарың 11 холазы тыыл-ган. Бир оо малчынның му-руну он талакы дугуңунал тыылыган. Машина иштине

Борис ОНДАР.

Дина ОЮН.

